

AZ ÁLLAMPOLGÁRI ENGEDETLENSÉG ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁRI JOGI KRITIKA INTÉZMÉNYEI

AZ OMBUDSMANI INTÉZMÉNY 200 ÉVES ÉVFORDULÓJÁRA ÉS AZ „EMBERI JOGOK KELET-EURÓPAI FORRADALMÁNAK” 20. ÉVFORDULÓJÁRA

Szabó Máté

az MTA doktora, egyetemi tanár, intézetigazgató,
ELTE ÁJK Politikatudományi Intézete, az állampolgári jogok országgyűlési biztosa
szabo.mate@obh.hu

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosa Magyarországon és másutt is az állampolgári jogok kultúrájának védelmét és kialakítását, továbbfejlesztését célozzák tevékenységükkel. Mi mást akar Mahatma Gandhi, Martin Luther King és az amerikai Henry David Thoreau után az állampolgári engedetlenséggel élő állampolgár? Első pillantásra talán furcsának tűnik a kérdésfeltevés: mi köti össze a közjogi méltóságot betöltő államjogi szerepet az alkotmányos jogok védelme és teljessége érdekében szabályt szegő polgárokkal? Hová vezet ez az összehasonlítás? Úgy gondolom, hogy éppenséggel oda, hogy jobban megismerjük mindkét szerepkörnek – az állampolgári jogok kultúrájának védelmében (reaktív szerepkör) és továbbfejlesztésében (proaktív szerepkör) – a jogállam megfelelő funkcionálásában betöltött szerepét.

*Az állampolgári engedetlenség
és az állampolgári jogok országgyűlési biztosa
(ombudsmanok)*

Mindkét szerep, az engedetlenkedő és az ombudsman is sajátos, a szubjektív látásmód mellőzhetetlenségével és a tévedés kockázatával járó alkotmány- és alapjog-értelmezéssel jár. Thomas Paine, az amerikai és a francia forradalomban résztvevő gondolkodó és közéleti személyiség *Az ember jogai* című híres munkájában sajátos brit élményvilága alapján úgy jellemezte az emberi jogokat, mint olyan fényt, melynek forrását a sűrű köd miatt nem lehet látni, és csak a felhők/köd által megszűrve, szürkén megtörve jut el hozzánk. Hogy pontosan milyen a „Forrás”, azt mindenki számára egyforma megjelenéssel nem láthatjuk, csak értelmezések sokaságán keresztül

(Paine, 1995, 85.). Az ember jogaival kapcsolatosan tehát kivétel nélkül mindenkin rajta van különböző vastagságú kelmékből a „tudatlanság fátyla” (John Rawls kanadai filozófus kifejezése [Rawls, 1997]), az a sajátos szempont, amely eltérő módon és mértékben engedi átlátni az adott szituációban az alkotmány és az emberi jogok üzenetét. Az engedetlenkedő és az ombudsman közös vonása, hogy olyan dramatikus értelmezéssel rendelkeznek, amely beavatkozást ír elő számukra a szerintük az alkotmányt és az emberi jogokat sértő helyzet, állapot, folyamat ellenében, a szerintük „jogos” helyzet kialakítása érdekében. Kiindulópontjuk, világlátásuk hasonló, egyfajta „krízis”, válság, amelyben a katarzishoz vezető cselekvésre van szükség.

Nagyon nagy különbség azonban, hogy az engedetlenkedő főszabályként amatőr, az ombudsman pedig profi. Az ombudsman profizmusát a megválasztás szabályai írják elő (jogi végzettség, politikai függetlenség, speciális teljesítmények), míg állampolgári engedetlenséget bármely állampolgár, sőt az emberi jogok érdekében bárhol bárki – akár hontalan is – elkövethet, bármiféle professzionális szerekritérium nélkül. Az amatőr *ad hoc* védi és fejleszti az alkotmányt, egy bizonyos fókuszpontban aktivizálódik, ami lehet rendszeres (ez a félig profi, félig hivatásos jogvédők kisebbsége), a többség azonban a civil jogvédelemben esetleg elkötelezett állampolgárokból áll. Az ombudsman (Európában) az alkotmányjogban meghatározott időtartam alatt (ami nálunk hat év), hatáskörének keretein belül szerepkörét hivatásszerűen látja el. Ebben munkatársak, szervezetek, intézmények segítik. Ő maga az emberi és alkotmányjogi intézményvédelem egyik intézménye, sajátos hivatali szervezeti struktúrában megszervezett hivatásos segítőkkel. Ezzel szemben

az állampolgári engedetlenség nem hatáskör, hanem önként felvállalt elkötelezettség, amely belső „elhivatottság” alapján, meggyőződéssel alapuló személyes, esetleg csoportos döntés eredménye. Az állampolgári engedetlenkedő „önjelölt”, az ombudsmant jelölik (nálunk a köztársasági elnök), és szabályozott rendben választják (nálunk az egykamarás országgyűlés teljes kétharmadának támogatásával).

John Rawls modellje

Amit az engedetlenkedők tesznek vagy nem tesznek, azaz tevételesen, vagy tartózkodással sértik meg a jogszabályt az alkotmányos jogsérelemre való figyelemkeltés érdekében, az jogellenes, és a cselekvés tartalma autonóm módon kialakított egyéni vagy kollektív stratégiát követ. Az ombudsmanok hatáskörét és eszköztárát alkotmány és törvények írják körül és elő (nálunk az alkotmányos visszasságokat vizsgálja, jelentést készít azokról, kezdeményezések jogilag körülírt eszköztárát alkalmazhatja), miközben az engedetlenkedő tevékenységével kapcsolatosan csak általános, szokásszerű elvek állnak rendelkezésre. Ezek jogilag nem szabályozottak, hiszen szabályozhatatlanok – hogyan írja körül a jog azt a szituációt, amikor azt a szubjektív meggyőződés alapján lehet megsérteni? (Ez csak az alkotmányos rend fenntartása érdekében gyakorolható ellenállás jogánál lehetséges!)

Melyek az állampolgári engedetlenség központi alapelvei – ismét John Rawls globálisan hatásos elmélete alapján?

- Súlyos, alkotmányos jogsérelem orvoslására irányul.
- Az alkotmányos jogsérelem súlyosabb, mint az elkövetett jogsértés (arányosság).
- A rendelkezésre álló jogorvoslatok kimerítése (nincs más felsőbb fórum).

- A nyilvánosság, azaz a transzparens és dokumentált (jegyzőkönyv, video, média) végrehajtás (elkülöníti a titkos, fedett terror- és bűncselekménytől, még ha ugyanaz is a motívumuk, ugyanaz a probléma a gyökerük).
- Az erőszakmentesség a cselekmény során (tartalmát eltérően értelmezik, de ez a terrorizmussal szembeni egyik fontos elhatárolás).
- Az önkéntes alávetés az állam büntetőhatalmának, a szankciók elfogadása (a másik fontos különbség a terrorizmussal és a „morális bűnözéssel” – Robin Hood-kultúra, önkéntes igazságszolgáltatás – szemben). Persze a fenti, az állampolgári engedetlenség elméletében központi alapelvek vitatottak, és nem minden gondolkodó, illetve engedetlenkedő fogadja el és osztja ezeket, illetve valósítja meg tevékenységében. Azonban ha ezekkel hasonlítjuk össze az ombudsmani tevékenységet (Majtényi, 1992), a következő eredményekre jutunk:

Nem csupán súlyos, hanem a hatáskörbe tartozó bármely alkotmányos visszássággal foglalkozik, sőt, Magyarországon és sok más európai államban az adminisztráció működésének a polgár érdekeit sértő visszásságaival is, tehát tágabb körű.

Az arányosság csupán absztraktnan, az általános alkotmányos alapelv szintjén, a mindenkor konkrét problémák összefüggésrendszerében értelmezhető.

A jogorvoslatok kimerítése a mi jogunkban az ombudsman eljárásának szükséges, ám nem elégséges feltétele.

Nincsen előírva, de a nemzetközi ombudsman-kultúra szerint „legfőbb fegyvere a nyilvánosság”, hiszen anélkül tevékenysége csak hatóságokkal, szervezetekkel való kommunikáció lenne, amely nem lenne jelen az

állampolgárok és a közéleti szereplők tudatában. Szankciók híján „megnevezni és megszegni” a jogsértőt (a nemzetközi ombudsmani tolvajnyelvben „naming is shaming”), csak a nyilvánosságban lehet.

Az erőszakmentesség nyilvánvaló, de az alapvető elválasztó elem az engedetlenkedő egzempláris jogsértésével szemben a jogállami keretek teljes és maradéktalan betartása – a hatáskör korlátainak „csipegetése” azonban véleményem szerint bizonyos mértékig megengedett.

Az ombudsmanokkal szemben a hivatalos szankciók ritkák, nálunk a képviselőket megillető mentelmi jogot élveznek. Ombudsman felelősségre vonására még nem volt példa Magyarországon, sem saját hatáskörével, sem más szabályok megsértésével kapcsolatosan. Más kérdés, hogy informális szankciók, valamint formális politikai és gazdasági nyomásgyakorlás tetten érhető, bár bizonyításuk sem az ombudsmanokkal, sem pedig munkatársaikkal kapcsolatosan nem könnyű.

Mint láhattuk, a hasonlóságok és a különbségek egész tárházával gazdagít minket ez az összevetés. De ne vesszünk el a részletekben, hanem kérdezzünk rá az Egész értelmére! Mi végre? Kinek az érdeke? Mit szolgál? A válasz véleményem szerint a közösséget erősíti meg; az állampolgárok jogait és szabadságát, az alkotmányosságot és az emberi jogok érvényesülését. Míg e folyamatban az ombudsman olyan jogállami intézmény, amely az állampolgári elkötelezettség és kultúra bizonyos elemeit viszi be a jogállam gépezetébe, az állampolgári engedetlenség a civil társadalom és az állampolgári kultúra olyan kivételes eleme, amely az emberi jogok, az alkotmányosság és a jogállamiság érdekében magas elkötelezettséggel, szubjektív alapon elkövetett jogsértést jelent a nyilvánosság és

rajta keresztül a jogállam korrekciós mechanizmusainak megindítására. Az ombudsman a jogállam rendszeresen használt „gyógyírja”, az állampolgári engedetlenség a krízis, a betegség időszakának lehet a mentőkötele, mesterséges lélegeztetése – de nem orvosi rendvényre. Az ombudsmanoknak rendelkeznie kell az orvosi képzéssel, és van receptkönyve, míg az állampolgári engedetlenkedő legfeljebb elsősegélynyújtó tanfolyamon vett részt, és spontán segítségnyújtást végez akkor, amikor szerinte fennáll az életveszély. Persze vannak orvosok, végzett, hivatásukat gyakorló jogászok, akik megszervezik, irányítják az elsősegélyt, – ők a civil jogvédők.

Demokrácia és diktatúra

Ugyancsak a közösséget erősíti az az állampolitikai feltételrendszer, amely mindkét tevékenység alapfeltétele. Ismert Gandhi híres levele az európai zsidóknak, amelyben azt javasolta nekik, hogy használják fel az állampolgári engedetlenség erőszakmentes, civil eszköztárát a Harmadik Birodalom elnyomásával és népiirtásával szemben. Sokan véljük, hogy a nagy gondolkodó és stratégia tévedett – bár nála az engedetlenség az ellenállásba is átmehet, hiszen a polgári engedetlenségre ott van lehetőség, ahol érvényesülnek az emberi jogok, van alkotmányos kultúra, létezik az állampolgár autonóm szférája. A diktatúrákban ezek nincsenek jelen, és csak alattvalók vannak, akik szemben állnak az elnyomással. Gandhi koncepciójának kialakítását és megvalósítását tulajdonképpen az a sajátos helyzet tette lehetővé, hogy brit gyarmatokon tevékenykedett. Míg Nagy-Britannia a jogállamiság és az emberi jogok vezető képviselői közé tartozott a brit szigetek területén, addig gyarmatainak eltérő mértékben, de korlátozta ezek érvényesülését. Ily módon sajátos ellent-

mondás alakulhatott ki, Gandhi és követői hivatkozhattak a brit jogállamiságra, és a britek jogaira annak kolonialista sérelmeivel, és a gyarmati uralom elnyomatásával szemben. Az állampolgári engedetlenség és az ombudsmani tevékenység ugyanis egyaránt csak a jogállam feltételrendszerén belül érvényesülhet.

Bár a nemzetközi gyakorlatban találkozhatunk olyan demokratizálódó autoriter rendszerekkel, amelyek az ombudsmani intézményt a kibontakozás érdekében, avagy a nemzetközi, demokratikus elvárások érdekében, nemzetközi nyomásra hozzák létre, ilyen például Lengyelország 1988-ban, vagy a mai Törökország, Üzbegisztán, Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország stb. Itt is fontos szerepe lehet az intézménynek a demokratizálódás folyamatában, de önmagában nem áll meg. Példaként említhetjük Grúziát, Örményországot, Azerbajdzsánt, ahol a tömeges polgári engedetlenségi mozgalmakat erőszakkal levertek, terrorizmusnak, lázadásnak bélyegezve azokat, de az ombudsmani intézmény úgy-ahogy működik, bár kénytelen akceptálni az autoriter környezet realitásait. Polgári engedetlenség pedig nem értelmezhető ott, ahol a demokrácia érdekében az ellenzéki mozgalmaknak az ellenálláshoz az engedetlenség teljes spektrumát, nem csupán a „polgárit” kell felhasználniuk.

Az állampolgári engedetlenség ugyanis szorosan kötődik az állam és polgára között fennálló alapjogi-jogállami, a nemzetközi elvárásoknak megfelelő viszonyrendszer létezéséhez. Csak akkor beszélhetünk állampolgári engedetlenségről, ha a polgár megteheti, hogy éppen az alapjogok teljességének érvényesülése érdekében részlegesen engedetlenkedjen – és ne a rendszer egésze ellen (utóbbi már az ellenállás lenne). És ezért nem ál-

lítják falhoz, hanem lehetősége van a tisztességes eljárásra, a fellebbezésre, fordulhat a nyilvánossághoz jogsértésének szerinte legitim és legális indokait előadva, és van érvényességi igénye arra, hogy racionális és szabad jogi-politikai diskurzusban álláspontja érdekében mozgósíthatja a közvéleményt, melynek alakulása demokratikusan befolyásolhatja az alapul fekvő probléma újraszabályozását. Határesetek persze lehetségesek, gondoljunk például a vietnami háború ellen tiltakozó amerikai katonákra, akiknek Svédországba menekítését nemzetközi szolidaritási hálózatok segítették, és akik hosszú idő után részültek amnesztiában. Előttünk van tehát ebben az ügyben a világ egyik, ha nem „a” vezető demokráciája, az emberi jogok elkötelezett érvényesítője, ahol a militarizmus és a népirtás ellen tiltakozó egyenruhás polgárok nem élhettek az engedetlenség eszközeivel, hanem a globális civil társadalom segítségével nyertek menedéj jogot semleges állam(ok)ban. Tehát a polgári engedetlenség egyik szülőhelyén, ahol épp az USA 19. századi hódító háborúja ellen fellépő Thoreau, a hódító mexikói háború ellen az adófizetés megtagadásával tiltakozó gondolkodó nyomán oly széles a polgári engedetlenség kultúrája, a 20. század egyik legvéresebb háborúja elleni, a hadseregen belüli tiltakozást már nem tolerálta a jogállami kultúra.

Az állampolgári engedetlenség szerepkörének gyakorlásához, és az „ombudsmankodáshoz” (Majtényi, 2009, 12.) egyaránt szükség van a jogállamot jellemző kreatív ellentmondásra a legalitás és a legitimitás között. A jogállam normarendszere és a normák transzparenciája, koherenciája a nemzetközi és a belső jog tekintetében definiálja, hogy mi az, ami kívül van a legalitáson, és mi az annak határain elhelyezkedő, vitatható, ún. *border-*

line eset. A jog belső világosságán és összefüggésrendszerén túli szempont a legitimitásé, azaz hogy az adott jogi normát, jogviszonyt, eljárást, esetet a jogállami és emberi jogi kultúra egyetemes és kultúraspecifikus normái szerint elfogadhatónak, érvényesnek és támogathatónak tekintjük-e. A jog nem ellentmondásmentes kristályszerkezet, bár vezérelvei szerint azzá kíván válni. „A törvény szövedéke mindig felfeslik valahol” - fogalmazta meg szépen József Attila (József, 1967, 296.). Nincs olyan kabát, ami egyszer el ne kopna, és ki ne szakadna a legjobb gondozás mellett is. Egyebek között az ombudsmannal együtt ezért van szükség a jogállam sok ellenőrző „szabás-varrás technikájára” a 21. század demokráciáiban.

Legalitás és legitimitás

A legalitás szempontján túlmenően ott áll azonban a legitimitás problémája, és viszonya a legalitáshoz. A legitimitás mindkét (az engedetlenségi és az ombudsmani) tevékenység közös alapjai közé tartozik, hiszen az engedetlenkedés és az ombudsmankodás egyaránt a nagyobb, illetve az utóbbi esetben a kisebb alkotmányos visszasságok ellen irányul, az alkotmány és a törvények szellemének megfelelő állapotok érdekében, és mint ilyen, a legitimitás szempontjait képviseli a legalitással szemben, tehát a törvény szellemét annak betűjével szemben. No meg a kabát a fejlődés és a növekedés során kicsinek, szűknek bizonyul, és a társadalmi-kulturális változások új legitimitás koncepciókat szülnek, míg a legalitás világa – pláne az alkotmányé meg a kétharmados törvényeké nálunk – változatlan marad. Ilyenkor mind a polgári engedetlenség, mind az ombudsman felléphet a legalitás kritizálójaként, az alternatív legitimitás-elképzelések talaján. Ugyancsak egyre gyakoribb

ellentmondásra vezet a legalitás és a legitimitás viszonyában a regionális integráció, az EU joga és a belső jog közötti ellentmondás. Gyakorlatunkból ismert annak a forgalmazónak az esete, aki bírságát szabadságvesztésként, részletekben tölti, mivel az EU előírásainak megfelelően a moped-járműveket rendszám híján forgalmazza, míg a magyar jog mást ír elő. Thoreau is azért került annak idején a dutyiba, mert nem fizette meg az óvadékot, mígnem nagynénje kiváltotta – ám ez már nem szakította meg az állampolgári engedetlenségi filozófia kidolgozásának folyamatát. Van, aki az EU jogát, avagy a strasbourgi eset jogot tekinti legitimnek, és felveszi a vörös csillagot, ezáltal megsérti a nemzetállam jogát, mert a hazai jog annak viselését továbbra is tiltja. Az ombudsmankodás persze jócskán kiterjed a legalitás ellentmondásaira és a jogérvényesítés hatósági és közszolgáltatói folyamataira Magyarországon és másutt is. Állampolgári engedetlenség azonban nem értelmezhető a szűkebben vett jogi ellentmondásosság, vagy adminisztratív túlkapás és hanyagság orvoslására, vagy a közszolgáltatókkal szemben. Így például nem volt állampolgári engedetlenségi felhívás (bár annak mondta magát), hogy az egyetemi hallgatók ne fizessék a tandíjat, vagy a TV előfizetők annak díját, amikor nem értettek egyet a felsőoktatás vagy a média aktuális politikájával és realitásaival. Nem volt polgári engedetlenség az 1990-es taxisblokádnál sem, mert hiányzott az alapvető jogok és az alkotmányosság sérelmének eleme, és nem volt értelmezhető az arányosság a jogellenes cselekmények és az üzemanyag-áremelés között (Fekete, 2008.).

Ugyancsak a polgári engedetlenkedés és az ombudsmankodás közösséget alkotja a két tevékenység szankció-hiányos jellege. Az engedetlenkedő tevékenysége akadályozhat

valamilyen folyamatot, de nincsen rá jogilag halasztó hatálya. Ha azután a jog megváltozik, akkor a korábbi illegális tiltakozás megítélése is jogszerűre változhat. Hasonlóképpen az ombudsman kritikája, ajánlásai, kezdeményezései sem rendelkeznek kötelező erővel. (Bizonyos tematikus ombudsmanok, például nálunk az adatvédelmi és a zöld biztosok kötelező hatósági döntéseket hozhatnak – de ez a hatósági profilnak az ombudsmanival való, véleményem szerint szervesen párosítást mutatja.) Ezért is szorul rá mindkét tevékenység nagymértékben a habermasi értelemben vett kritikai nyilvánosságra, és annak mediatisztált formáira is, hiszen a polgárok csak ily módon szerezhetnek tudomást az ő alapvető jogaikat érintő engedetlenkedésről, illetve ombudsmani tevékenységről. A média hadilábon áll a kritikai nyilvánossággal, ezért azután a mai engedetlenkedők erősen építenek a posztmodern mobilkommunikációs technológiák által biztosított ellennyilvánosságra, illetve az ombudsmanok hazai és nemzetközi kommunikációs hálózatokat építenek fel, média-stratégiát építenek ki, megszólítják a polgárokat, a döntéshozókat és a kritikai társadalomtudományokat. A civil jogvédelem és annak nyilvánossága mind az engedetlenkedők, mind az ombudsmanok, mind a kvázi-intézményes civil jogvédő szervezetek szócsöve. (Magyarországon például az *Acta Humana* és a *Fundamentum* folyóiratok.)

Állam és civil társadalom

Az azonosság és a közösség azonban nem feledtetheti, hogy ha az államot és a civil társadalmat Hegel módján vertikálisan értelmezzük, akkor az ombudsmani intézmény és az engedetlenség egyaránt az állam és a civil társadalom közötti közvetítő szférában helyezkedik el. Az ombudsman azonban köze-

lebb áll a „felső” pólushoz, az alkotmány, a jogrend, a jogérvényesítés bürokratikus területeihez. Bár Hegel nem ismeri el őket, de az engedetlenkedők az ő logikájával szemben „alulról” szólítják meg az alkotmányosságot és a jogrendet, és kívánják megváltoztatni azt.

Bár az, hogy mi van Hegelnél igazából, nehezen megválaszolható a sokféle utólagos, konzervatív és forradalmi – például Marx és Marcuse – értelmezők, valamint a különböző szövegek radikális és konzervatív interpretációja miatt.

Hegel szerint „Minden népnek ... olyan alkotmánya van, amely neki megfelelő és neki való” (Hegel, 1971, 298.), tehát a civil társadalom felléphet közvetlenül is annak megváltoztatására – hangzik az aktivista értelmezés, amely azonban konzervatív felfogás szerint nem lehetséges.

Az ombudsman és az engedetlenkedő egyaránt a természetjogot, az univerzális emberi jogi normákat képviseli az állam pozitív jogával és adminisztratív realitásaival szemben, de más szerepkörben, eltérő adminisztratív - jogi feltételrendszerben működnek. Erre utal a felelősség eltérő alakzata is. Az ombudsman felelősségre vonása az általános szabályokon túli magas anyagi és eljárásjogi küszöbök megtartásával lehetséges, hiszen ő az intézménysített polgári alkotmányos kritika funkcióját gyakorolja, és többletvédelemre van szüksége a kritizált hatóságokkal és hatalmasságokkal szemben. Ezzel szemben a polgári engedetlenkedő éppenséggel azért a plusz, avagy kiegészítő megítélésért küzd, hogy köztörvényes, vagy szabálysértési felelőssége ne a szokott jogi keretek között érvényesüljön, és mentesüljön alóla azért, mert súlyosabb alkotmányos visszásságra hívja fel vele a figyelmet. Például az ülősztrájkos blokádtól résztvevője szabályt sért az élethez való jog érdekében a nukleáris

hulladék szállításával szemben, vagy a radikális állatvédők megsértik a tulajdonhoz való jogot, amikor kieresztik, „felszabadítják” a kísérleti patkányokat vagy nyulakat az ő életük védelmében.

Az állampolgári engedetlenkedőnek tehát igen magas elkötelezettséggel és úgynevezett „civil kurázsival” kell rendelkeznie, hogy vállalja azt a küzdelmet, amelynek révén megkísérli tevőleges és nyilvános felelősségvállalással bizonyítani, hogy adott normák és jogviszonyok ellenkeznek az emberi jogok és az alkotmányos demokrácia alapnormáival. Ha téved, ül és/vagy fizet, sokszor egész életén át tartó stigmatizációval, vagy egzisztenciájának fenyegetettségével. Az ombudsman elé bársonyszőnyeget terít az alkotmányos demokrácia, védett pozícióból kritizálhatja az alkotmányos és adminisztratív visszásságokat, felelősségre vonása ritka eset. Azonban a szőnyeg széle világosan, jogilag jelzett, nálunk például nem folytathat politikai tevékenységet, amely elsődlegesen a nem részrehajló, politikailag neutrális kritikában kell, hogy megtestesüljön. Az ombudsman bírálhatja az érvényes alkotmányos és jogi normákat és gyakorlatukat, vizsgálhat, leleplezhet, iratokba tekinthet, nyilvánosságra hozhatja azok tartalmát. Nem kell a tudatos és önkéntes jogsértés buktatóit magára venni, kényelmes pozícióból dolgozhat az alkotmányosság és a jog továbbfejlesztése érdekében.

A cél ebben ismét közös az engedetlenkedővel. Mindketten az alkotmányos jogfejlődés, az alkotmányos reform ügyét szolgálják, leszámítva a polgári engedetlenkedőnek az ellenállással, a forradalommal való, Gandhi nyomán kialakult koncepcióját. Úgy vélem, hogy ez csak autokratikus, nem teljesen demokratizált rendszerekben értelmezhető, és az alkotmányos demokráciákban, melyek

körébe a Freedom House szerint Magyarország is beletartozik, aligha. Jogállami forradalmat 1989-ben itt ombudsman nélkül, és szórványos polgári engedetlenkedéssel vívtak – mint például a gyülekezési törvény hatályba lépéséig a nem engedélyezett tüntetések, vagy pártok létrejötte a párttörvény előtt. 1996 óta működik Magyarországon az ombudsman intézménye, amely már kezdettől fogva egyenrangúnak elismert tagként részese az ombudsmanok globális és európai hálózatának. Állampolgári engedetlenkedésről többször esett szó, mintsem hogy Rawls definíciós modelljének megfelelően megvalósult volna (például a NATO-csatlakozás ünnepeinek megzavarásával), de előfordulása marginális volt a magyar demokrácia történetében. A rendszerváltásnál tehát jelen volt a polgári engedetlenkedés, de nem volt döntő jelentősége; az elit reformkészsége, nyitása nagyon gyorsan új, vagy megújuló legális kereteket teremtett. Az ombudsmani intézmény a kilencvenes évek közepétől integráns része a magyar jogállami demokráciának.

A civil jogvédelem és kritikai nyilvánossága (amely a kritikus állam – és jogtudomány-nal együtt az ombudsmani és az engedetlenkedési kultúra elengedhetetlen feltétele a politikai kultúrában), támaszkodik az 1989 előtti hagyományokra, amelyek átalakulva a posztmodern demokrácia magyar kultúrájának részeként az új demokrácia fontos részét alkotják.

Az ombudsman, az engedetlenkedők, valamint a civil jogvédők a jogállam realitásainak bürokratikus torzulásaival, a hazai és a nemzetközi emberi jogi sérelmekkel, a demokrácia megkérdőjelezésével szemben egy

hajóban eveznek. Ebben a hajóban azonban, ahol sokan elférnek, különböző szerepkörök vannak, amelyek nem rendeződnek hierarchiába, és a hajónak nincsen mindenható kapitánya. A hajó legénysége és tisztjei így együtt próbálnak egyensúlyt teremteni a viharokkal és örvényekkel, a zátonyokkal és az úszó jéghegyekkel szemben, és biztosítani a haladási irányt egy olyan cél felé, amely Paine szép hasonlatának megfelelően olyan, mint a Szent Grál: senki sem látta és érintette még meg, de tudjuk, hogy létezik valahol, az emberi jogok egymásra vonatkozó érvényesülésének harmonikus egységében, egy stabil demokráciában. Az út maga a cél, ide csak a jogszerű út vezet a demokrácia és a jogállam vizein még akkor is, ha a kritika és a megkérdőjelezés bizonyos normák, intézkedések érvényességét absztraktnak (ombudsman) vagy tevőlegesen (engedetlenkedés) kétségbe vonja. A polgári engedetlenkedő, az ombudsman és a civil jogvédő egyszerre in- és outsidersnek saját hazájukban, mert a kibontakozó globális civil társadalom, az emberek közötti kozmopolita jogközösség polgárai, akik legitimitásukat – főként az autokratikus rendszerekben – éppen a nemzetközi jogból és a globális civil társadalomból merítik. Az engedetlenkedő és az ombudsman folyton egyensúlyoz a belső jog és a nemzetközi jog, a pozitív jog és a természetjog, a Múlt és a Jövő, a Kényszer és a Szabadság birodalmi között. Nehéz és felelősségteljes feladat, amelyet mindegyikük a maga módján igyekezik betölteni.

Kulcsszavak: *állam, polgár, emberi jogok, ombudsman, engedetlenkedés, legitimitás, legalitás, alkotmányosság, politikai kultúra*

IRODALOM

- Csapody Tamás (2002): *Civilforogatókönyvek. Századvég*, Budapest
- Csapody Tamás (2004): *Ne az én nevemben*. Nyitott könyv, Budapest
- Ebert, Theodor (1981): *Gewaltfreier Aufstand. Alternative zum Bürgerkrieg*. Waldkircher Verlags, Waldkirch
- Fekete, Sándor (2008): A polgári engedetlenség elmélete és magyarországi gyakorlata In: *A demokrácia deficitje avagy a deficités hatalomgyakorlás*. Szerk.: Csefkó Ferenc és Horváth Csaba, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Pécs-Baranyai Értelmisség Egyesület, Pécs, 2008. 263-279.o.
- Gandhi Móhandasz Karamcsand (1987): *Önéletrajz*. Európa, Budapest
- Gandhi, Mahatma (1998): *Az erkölcsiség vallása*. Farkas Lőrinc Imre K., Budapest
- Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat, Budapest
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1971): *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai, Budapest
- József Attila (1967): Eszmélet. In: József Attila Összes versei. Szépirodalmi, Budapest, 296.
- Kleger, Heinz (1993): *Der neue Ungehorsam*. Campus, Frankfurt am Main
- Majtényi László (1992): *Az ombudsman*. Közgazdasági és Jogi, Budapest
- Majtényi László (2009): Adatvédelem, információszabadság, ombudsmankodás. Élet és Irodalom. 2009. január 16.
- Marcuse, Herbert (1992): *Ész és forradalom*. Gondolat, Budapest
- Marx, Karl (1957): A hegeli jogfilozófia kritikájához. Marx–Engels művei I. Kossuth, Budapest, 378–392.
- Miller, William Robert (1968): *Martin Luther King*. Discus Books, New York
- Paine, Thomas (1995): *Az ember jogai*. Osiris, Bp.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest, 455–465.
- Thoreau, Henry David (1990): *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Európa, Budapest

ALKALMAZKODÁSI KÉNYSZER AZ „ÉLELEM–ENERGIA–KÖRNYEZET” ÖSSZEFÜGGÉSRENDSZERBEN¹

Udovecz Gábor

az MTA doktora, főigazgató,
Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
udoveczg@aki.gov.hu

A globális pénzügyi válság elülése után – iránytűként! – a magyar vidéki társadalomnak is szüksége lesz egy szilárd alapokra építkező, józan agrárstratégiára. Olyan fejlődési pálya felvázolására, amelynek megvalósításához rendelkezésre állnak a törvényi keretek, a pénzügyi források, nem utolsósorban az átütő politikai szándékok. Új leltárra, új megoldásokra elsősorban azért lesz szükségünk, mert a globális fejlődés az európai integráció megtapasztalt gyakorlata az „élelem–energia–környezet” összefüggésrendszerben alkalmazkodást igénylő trendváltást jelez.

Olyan rendszerben kell gondolkodnunk, amelyben az ember, a föld, a víz és a levegő összefüggő rendszert alkotnak. Harmonikus egységük megőrzéséhez azonos gondossággal kell ügyelni az élelmezésbiztonságra, az energiaellátás biztonságára, a környezet megóvására és nem utolsósorban az ember megélhetésének biztonságára, a foglalkoztatásra. Mindezt úgy kell elérni, hogy minden területen éles versenyben állunk a globális világ erős szereplőivel!

¹ az MTA Agrártudományok Osztálya 2008. október 29-i ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata

Miben mutatkozik meg a trendváltás?

Mindenekelőtt abban, hogy a mezőgazdasági nyersanyagok iránti globális kereslet hosszú távon erősödik, apasztja a készleteket, s feszíti a kereslet–kínálati viszonyokat. A keresletet részben a világ népességének dinamikus növekedése, másrészt a gazdasági növekedés olyan térségekben tapasztalható tartós gyorsulása gerjeszti, ahol a lakosság eddigi fogyasztása viszonylag szerény volt (Kína, India).

Az élelempiacon növekvő keresletet új igények is felnyitják, főleg az ipari szükségletek („zöldkemikáliák”). Piaci szempontból szintén „fogyasztásnak” kell tekinteni azokat a társadalmi elvárásokat, amelyek nem mezőgazdasági termékként, de mégis mezőgazdasági forrásokat kötnek le. A közjavak (tisza ivóvíz, biodiverzitás, szabadidő eltöltése, háborítatlan táj) iránt megnyilvánuló mind tudatosabb magatartás szintén fűti a versenyt a természeti erőforrások, mindenekelőtt a termőföld használatáért. Az új igények közül egyelőre a bioenergia-ipar a legnagyobb, egyben a legtöbb félelmet keltő.

Nem vitás, hogy a világ kormányai ösztönzik a bioüzemanyagok előállítását. Rész-